

Halmos Károly

Hagenström mint ideál

A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei¹

HOGYAN RAGADHATÓ MEG egy tőkés család (társadalom)története? Pontosabban hogyan alkotható meg a családi kapitalizmus családjának az ideáltípusa szépirodalmi szövegekre támaszkodva, és ha megalkotható, akkor miben áll? Tanulmányom erre keresi a választ: először az ideáltípus fogalmát értelmezem, majd az irodalmi alkotások társadalomtörténeti kiaknázásának lehetőségeit mérlegelem közgazdaságtani érveket is mozgósítva, végül megkísérlem Thomas Mann A Buddenbrook-ház című regényére támaszkodva felépíteni az ideáltípust, ám nem a címadó família történetének elemzésére vállalkozom, hanem ellenlábasait, a Hagenströmöket tekintem „ideálnak”.

Az ideáltípus el állítása

Az ideáltípus eszmei – de nem eszményi – konstrukció, fogalom, de nem a kategóriákból levezethető fogalomvilág része. Weber – miként az emlékezetes – az ideáltípust mint történeti vizsgálat eszközét abból a célból fejlesztette ki, hogy a csak homályos megérzések alakjában előttünk lebegő lehetséges összefüggéseket „olyan világosan fogalmazzuk meg, amennyire ez bármely történeti jelenség kimeríthetetlen sokrét ségéhez képest egyáltalán lehetséges”. Útmutatása szerint a történeti fogalmakat lépésről lépésre kell megalkotni egyedi alkotórészeikből, amelyeket a történeti valóságból kell kiemelni. Az ideáltípus elméleti építmény. Nem több, mint orientáló eszköz, technikai segítség a terminológia tisztázásához és az áttekintéshez, illetve arra, hogy az éppen vizsgálandó történelmileg egyedit hozzá mérhessük.²

A történész szabadsága abban áll, hogy az ideáltípust – Weber szóhasználataival – „kulturális lehet ségei”, „kulturális jelent sége” felől, tehát az utókor érdeklődésének és értékvilágának figyelembe vételével alkossa meg. Az ideáltípus végső soron nem különbözik attól, amit történelmi fogalomnak szoktunk nevezni, csak – túl azon, hogy nyilvánvalóvá teszi, miszerint nem tudományos fogalomról van szó – explikálja a rendszerint hallgatólagos történészi eljárást.³ Bár a weberi meghatározás nem mondja ki, a történetiség miatt az ideáltípus fogalomalkotás föltétele a köznyelvi megformáltság és a közismertség.

Az ideáltípus weberi fölfogását alkalmazni törekedvén azonban egy kérdést mindenképpen tisztázni kell. Lehet-e szépirodalmi alkotás az ideáltípus alapja, ha Weber határozottan a történeti valóságot jelöli meg nyersanyagforrásként.

¹ A tanulmány az Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában megjelenő Családi kapitalizmus című könyvem részeként készült. A kötet a Baumgarten-dinasztia történetét dolgozza fel.

² WEBER, 1982.

³ WEBER, 2005.

Lehet-e egy egyénileg, tudatosan, célratörően szerkesztett, teremtett világot a kollektívan, nem tudatosan, egyének célirányos tevékenységének, cselekedeteinek nem szándékolt következményeként megteremtődött történeti világra vonatkoztatni? Válaszom rövid: igen; de hogy miért és miként, az hosszabb indokolást igényel.⁴

Szépirodalom és történeti forrásérték

Költészet és történelem viszonya a kezdetektől fogva komoly, újra és újra fölmerülő kérdés. Már a régi görögök is... Arisztotelész Poetikájában úgy foglalt állást, hogy a történetírás megtörtént, a költészet pedig lehetséges dolgot beszél el. „Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el. Az általános az, ahogy egy bizonyos ember bizonyos meghatározott módon beszél vagy cselekszik, a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint, s erre az általánosra törekszik a költészet, bár egyéni neveket gondol ki; az egyedi viszont az, hogy például mit tett ténylegesen Alkibiadész, vagy milyen élményben volt része.”⁵ Nyilván a „meg nem történt lehetséges” és a lehetetlen közötti bizonytalanság az, ami Max Weibert is arra készítette, hogy az ideáltípust a történeti valósághoz igyekezzen kötni.

Ettől a megszorítástól el kívánok szakadni. Ehhez előjáróban meg kell említenem, hogy az irodalom és a művészetek esztétikán kívüli, általánosabb kultúratudományi szemléletű megközelítése már régi program.⁶ Hazánkban az irodalmárok között ismert képviselője a régiek közül Farkas Gyula és Komlós Aladár,⁷ napjaink kutatói közül megemlíthető Fábri Anna⁸ mellett például Szilágyi Márton.⁹ A történészek munkái között rövid, de klasszikus tanulmány Vörös Károlyé.¹⁰ Kövér György például egy memoár a fikció különböző (autorizált, riporteri, írói) fokain álló változatait vetette össze a levéltári dokumentumokkal.¹¹ A klasszika-filológia áttekintésére nem vállalkozom, Hahn Istvánt csak példaként hozom.¹² A nemzetközi irodalom nyilván nagyon széles. Csak a magyarul megjelentek közül megemlítem Hauser Arnoldot, Leo Löwenthalt, Joan Rockwellt és Pierre Francastelt.¹³ A kérdés, amelyet a továbbiakban vizsgállok, az, vajon fölhasználhatók-e szépirodalmi – vagy akár általánosabban – művészi alkotások történeti forrásként, s ha igen, akkor mik volnának alkalmazásuk föltételei. Háromféle igenlő választ ismertetek.

A gyakorló történészek általában akként felelnek, hogy a fikciós művek is lehetnek források – sőt kiváló források lehetnek – abban az esetben, ha a fikciót sikerül valamiként a valóság talajára visszavezetni. Az irodalmároktól sem áll vagy legalábbis állt távol azonban, hogy korszerű művészeti fejleményként te-

⁴ A gondolatmenetet részletesen kifejtettem: HALMOS, 2006.

⁵ ARISZTOTELÉSZ, 1993. IX.

⁶ A történelmi tárgyú szépirodalmi művek könyvészete: DÉZSI, 1987. Jó pár hasonló érdekű télt sorol fel: HALMOS, 1994.

⁷ Farkas Gy. ki is mondta, hogy számára nem az esztétikai érték az elsődleges – v. ö. TAMÁS, 1995. 128.; KOMLÓS, é. n., 16.

⁸ FÁBRI, 1991.

⁹ V. ö. SZILÁGYI, 2007. különösen 7–25. Szilágyi foglalkozott a források szövegszerűségének kérdésével is: lásd SZILÁGYI, 2008.

¹⁰ VÖRÖS, 1990.

¹¹ KÖVÉR, 2002.

¹² HAHN, 1985.

¹³ HAUSER, 1969.; LÖWENTHAL, 1973.; ROCKWELL, 1980.; FRANCASTEL, 1972.

kintsenek a szociális élet és a társadalmi tagozódás hitelességet sugalló leírására. Egyikük például maradandó irodalmi emlékek minősített egy regényt, melyről kijelentette, hogy abban a szerző egy „ember sorsában idézi föl a korszakot jelent eseményeket és háttérül adja annak a világnak olyan szabályszer és pontos környezet- és helyzetrajzát, mintha egy történétíró alaposága vezette volna az 'ihlet' mesterét”.¹⁴

Bő fél évszázaddal ezelőtt Török Pál meg is kísérelte a Jókai-regényeket történeti kútfőként hasznosítani.¹⁵ Írása Jókai Mór regényeinek kiaknázását a következő módon képzei el: „Jókai regényeinek – mint írja – történeti m ben való értékesítésére van egy megbecsülhetetlen segédeszközünk. A szemüveg. Jókai híres volt arról, hogy mindent rózsaszínben lát. Tegyük föl hát az olvasása közben olyan fénysz r szemüveget, amely a rózsaszínt »nyeli«. És most vegyük kézbe a Gazdag szegényeket. Milyen rémesen vigyorog bel le felénk a halálfej! [...] az amerikai gyorsasággal épül Pestnek azóta statisztikából számszer en ismert lakásnyomora ez, fénykép h séggel, h még abban a részletben is, hogy a pesti utcasepr k zöme tót legény volt a múlt század derekán.”¹⁶

Török Pál megközelítése kezdetleges, mert egy módszertani bakugrást tartalmaz. E megközelítés szerint Jókai művei társadalmi tények történeti forrásai, de hogy mik ezek a tények, az csak utólag derül ki, amikor a szövegvilágban kívüli autoritás is ekként mutatta föl őket. Általánosabban fogalmazva tehát: Török szerint a szépirodalom valójában csak megerősíteni tudja tudásunkat, de a normálvilágra vonatkozó új tudást nem hoz létre.

Kósa László hasonló, de jóval kifinomultabb eljárásának célja kifejezetten „a szépirodalmi m vek történeti és szociográfiai forrásértékének kérdésköréhez szempontokat nyújtani”.¹⁷ Írása végén komoly biográfiai érveket sorakoztat föl amellet, hogy a környezetrajz, a szereplők tárgyai és viselkedése „azok a részletek, amelyek a m esztétikai értékét l függetlenül önálló adatközlésként is fölfoghatók”. Az „életmód, a megszólítások és a tegezés-magázás rendszere, az egymás közötti érintkezések, a településkép, a lakáskörülmények leírása, hétköznapi gesztusok, észjárás, naponta gyakorolt viselkedési és magatartásformák” az életnek azok a területei, „amelyeket a levéltárakban r zött anyagok, a klasszikus történeti források alapján nem vagy alig lehetséges rekonstruálni, a szépirodalomban viszont találkozhattunk megörökítésükkel”. A realista megközelítés végső problémája azonban megmarad: ha „a szépirodalmi m történeti forrásként” használatik, akkor „els sorban azok a részletek jöhetnek számításba, amelyek más forrásokkal és korábbi kutatási eredményekkel összevetve, hitelesnek bizonyulnak”.¹⁸

Az iménti példák alkotják azt a választípust, amelyiket, jobb híján, a „realista” címkével látok el. Az eddigiekben a megfeleltetés létjogosultsága azon alapult, hogy az elbeszélő ének mögött van egy-egy polgári személy (s még mögötte egy-egy természetes ember), akik a személy-szöveg viszony független változói. Az elgondolásnak van egy gyöngye pontja. Előfordulhat, hogy a természetes ember nem vadember, nem Naturbursch, hanem érdeklődése tárgya után korábbi szövegekben kutató személy.¹⁹ (Interjúzással foglalkozó kutatók a megmondhatóí, hány esetben fordult elő gyakorlatukban, hogy interjúalanyuk fölkészült a beszélgetésre – ad absurdum magának a kérdezőnek a műveiből). Emiatt tulajdonképpen csak egy olyan eset van, amikor irodalmi mű közvetlenül forrás lehet,

¹⁴ KOZOCSA, 1935. 90–91. V.Ö. HANKISS, 1934a. 12–19.

¹⁵ TÖRÖK, 1943.

¹⁶ TÖRÖK, 1943. 203.

¹⁷ KÓSA, 2003. 320.

¹⁸ KÓSA, 2003. 338.

¹⁹ V.Ö. E. CSORBA, 2006.

még hozzá a „kulcsmű” esetében.²⁰ Bizonyos értelemben a realista megoldáshoz sorolható az a fölfogás, amelyik egy író társadalomszemléletét mint az író személy saját osztálya lelkületének megnyilvánulását értelmezi.²¹

A realista előföltéves nem eleve rosszabb vagy jobb, mint a többi, amelyekről még szó esik. Célszerűségét kell mérlegelni. E tekintetben az ellene szóló legjobb érvet a történeti néprajzos Szilágyi Miklós fogalmazta meg egy szociográfiai munka forrásértékét mérlegelő tanulmányában.²² Szilágyi Miklós a Puszták népe mint fikciós mű forrásértékével kapcsolatos problémát ott látja, hogy személyeséget tükröző részek keverednek a közvetett tapasztalatot fölhasználó komponált részekkel. Mintha az elbeszélő én mögött nem az egyetlen Illyés Gyula állna, hanem – a cikk írójának szép megfogalmazásával – több élet is volna. A kompozíciós szándék hat az időkezelésre, ami éppen az egyik legfontosabb téren, a változás ábrázolásában nehezíti meg a történész dolgát. A forrást kereső történész dilemmája a következő: minél megszilárdultabb egy toposz, annál nagyobb a bizonyító ereje, viszont minél tartósabb, minél kiterjedtebb, annál kevésbé korhoz és helyhez kötött – annál kevésbé történeti.

A szépirodalom forrásértékét illetően a második felelettípus az, amelyiket – ugyancsak jobb szó híján – „strukturálistának” neveztem el. Arthur Erwin Imhof *Elvesztett világok* című tanulmányában²³ a tartalomelemzés módszerével tartja a fikciót mint forrást kiaknázhatónak: „Semmiféle ilyenkor ajánlatos óvatosság nem mond ellent annak, hogy megnézzük, milyen gyakran esik szó ezekben a [Grimm – H. K.] mesékben olyan dolgokról, amelyek szakmájánál fogva oly ismersek a mindennapok történetével foglalkozó történészeknek.”²⁴ Az Alltagshistoriker A. E. Imhof néhány festmény „vallatása” során azt állapítja meg, hogy a műalkotásokból kiáramozhatók bizonyos üzenetek, melyek az alkotás megszületésének korára vonatkozó ismeretek birtokában értelmezhetők. Ama kérdés kapcsán, vajon egy zsánerképről megállapítható-e „felekezeti különbség az ábrázolt családnagyság alapján”, Imhof válasza szerint nem kell, hogy tudásunk legyen arról, vajon a képen szereplő család normálvilágunkban létezett-e; elég azt tudni, hogy a festők törekedtek arra, hogy műveik bizonyos morális tartalmat hordozzanak.²⁵

Valamivel általánosabban megfogalmazva: Imhof szerint van olyan, hogy egy szövegből durkheimi értelemben vett társadalmi tény olvasható ki. Ez akkor lehetséges, ha az adott társadalmi tény egyben közvélekedés is. Ezalatt – az Émile Durkheimet explicálój Csontos László nyomán²⁶ – azt értem, hogy vannak olyan tudattartalmak, amelyek tényként viselkednek. Ilyen tudattartalom például a közvélemény, ami egy társadalom tagjainak arra vonatkozó vélekedése vagy tudása, hogy mi a társadalom többi tagjainak vélekedése vagy tudása egy adott kérdésben – függetlenül attól, hogy van-e a társadalomnak akár egyetlen tagja is, akinek az adott kérdésben a közvélekedéssel megegyező álláspontja volna. Ilyen jellegű vizsgálat volt például, amikor Bartók István a 17. századi társadalomnak a saját társadalmi rétegződéséről alkotott képét tárta föl.²⁷

A hazai irodalmat illető példa Fábri Anna Jókai-Magyarország című kötete. Ez a mű tulajdonképpen a szerző életével egy időben játszódó Jókai-regények hőse-

²⁰ V.ö. LÓRINCZY, 2005.

²¹ NAGY, 1935.

²² SZILÁGYI, 1998. Köszönet Szilágyi Mártonnak, hogy a cikke fölhívta a figyelmemet.

²³ IMHOF, 1992. 17.; 77.

²⁴ IMHOF, 1992. 77.

²⁵ IMHOF, 1992. 89–94.

²⁶ CSONTOS, 1999. 19–25.

²⁷ Például BARTÓK, 1996.

inek életrajzi lexikona, és e lexikon adatainak – régiesnek ható kifejezéssel – morálstatisztikája. Fábri Anna sokoldalú – „szociológiai, társadalomlélektani, m ve- l déstörténeti (s t, némelykor statisztikai) szempontok”²⁸ szerinti – megközelítése a Jókai-életmű szövegvilágára úgy tekintett, mintha a cselekmények, jellemek „közvetlenül utalnának vissza a valóságra”.²⁹ Más megfogalmazásban: mintha Jókai Mór kultúrantropológusként egy olyan világról tudósított volna, amelyre nekünk, normálvilágbelieknek nincsen rálátásunk, s amelynek pusztá létéről is csak a résztvevő megfigyelő beszámolóiból értesülhetünk. „Korának milyen képét örökítette meg m veiben a 19. század legnépszerű bb magyar írója [...]”?³⁰ – kérdezi tanulmánya legelején az alternatív világ vizsgálója, s a „képét” birtokos jele arra utal, hogy Jókai világa és a normálvilág között megfeleltethetőség – nevezetesen a teremtettség – áll fönn.

Irodalmiasabb megfogalmazásban is bemutatva e szemléletmódot: „A századforduló magyar nemzeti öntudatának hordozója a konzervatív szellem középosztály. Emberanyaga a régi magyar nemességnek s a jórészt indigena városi polgárságnak sajátos vegyülete; ehhez képest egész szellemi világát is a patricius és a gentry szépségideáljainak összeolvadása: egy mind határozottabb arcú magyar polgári arisztokratizmus vonásai határozzák meg. Magyar világrépére mind határozottabban rányomja osztályszelleme bélyegét: történelmi öntudata, magyar államgondolata, társadalmi magatartása, vágyai és illúziói mind ezt az eszményt tükröztetik. Jókai e szellem irodalmának első h se. Példátlan rugalmassággal tudott azonosulni közönségével; olyannak rajzolta, amilyennek az látni szerette magát: tüzes hazafinak és országló úrnak. [...] Jókai kezdeményein m - velt rétegek, a 'nemzeti elit' irodalma épült fel.”³¹

E „strukturalista” fölfogást átmenetnek tekintem az első, „realista” és a következő, „genialistának” nevezendő harmadik típus között. Ez utóbbit érzékletesen tárja élénk Hankiss János. Fölfogása szerint az olvasó halhatatlanságáról van szó, amely „[...] fontosabb és hatalmasabb az író halhatatlanságánál. Egy olvasótábor 'tükröz dik' egy kor irodalmában, kifejezti magát azokkal a kiváló tehetségekkel, akik ilyen kifejezésre, azaz megörökítésre születtek. Az átlagember nem tör dnék annyira, hogy 'realis'-e a m , ha nem az korának arcképer l, az kollektív továbbélésér l volna szó. Ebben az irodalmi túlvilágban a hatalmasok megalázkodnak a tömeg jellegzetes egyede el tt; akinek mondanivalója volt, amit nem hallgatott meg senki, beszélni kezdhet valamely regényh s ajkaival; divatok éke alá gy rt, értékes és mély mozgalmak diadalmasan terülhetnek el egy más kor felszínén az irodalom halhatatlanságában.”³² Kicsit szárazabban: ha az eddig vázolt lehetőségek azon alapultak, hogy a mű mögött szerző, és a szerző mint márkavédjegy vagy szerep mögött egy hús-vér ember van, akkor a genialista típus alá azokat az eseteket sorolom, amelyek a műnek és olvasójának kapcsolatára vonatkozólag élnek előföltévéssel.

Nehéz kész példát bemutatni a genialista megközelítésre. Két Fábri Anna által feldolgozott esetet idézek ide, de át is értelmezem őket, más következtetéseket vonok le belőlük, mint ő. Fábri Anna egyik tanulmányában egy, az imént említett befogadási föltételnek megfelelő, bár nem teljesen fikciós, de a fikció határán mozgó szöveggel foglalkozott. Mint írja, „minden id k egyik legsikeresebb viselkedési tanácsadókönyve [...] 1798-ban Az emberekkel való társalkodásról címmel került a hazai közönség elé. E könyv [...] Adolf Freiherr von Knigge Über den Umgang

²⁸ FÁBRI, 1991. 7.

²⁹ FÁBRI, 1991. 8.

³⁰ FÁBRI, 1991. 7.

³¹ KERESZTURY, 1931. 227.

³² HANKISS, 1934b. 469.

mit Menschen című művét tolmácsolta a magyar olvasóknak." Több „kiadást ért meg, s még 1875-ben elkészült új fordítása [...] is két alkalommal került a magyar közönség elé." Milyen „olvasóközönséget szólíthatott meg, s milyen körben terjedt el? Minderről keveset tudunk. Hogy az átlagosnál nagyobb kereslet mutatkozott iránta, a második és harmadik kiadás is mutatja.”³³ Fábri Anna a viselkedéstani művelemzése során megjegyzi, hogy már a kötet első kiadásának első lapjai szerint „Knigge e művét nem a nagyközönség, hanem a művelt olvasók igényeihez igazította, s éppen ezért nem is számított zajos sikerre”, sőt hozzáfűzi, hogy a magyar változatban a kinyilvánított várakozások tovább szűkítették a célközönség körét.³⁴

Knigge könyvének sorsa mindenesetre nem a szerző kinyilvánított szándékai szerint alakult. De nem biztos, hogy a kinyilvánított szándék fedte a ténylegeset. A közgazdaságtan ismeri a pozicionális javak fogalmát. E javak esetében az érték egyik összetevője a vásárlók azon hite, hogy a jószág megszerzésével valami olyasmíhez jutnak, amivel más nem rendelkezik.³⁵ Egy exkluzivitást kereső közönség esetén a jószág kínálója részéről ésszerű hízélegni, azt a képzetet kelteni, hogy a termék csak szűk, de presztízsdús körben terjed (ezért például a szerző és fordító valódi véleményétől függetlenül ésszerű az értelmes asszonyokra való hivatkozás).³⁶ Láthatóan nem bízhatunk a szerzők és kiadók önvallomásaiban. Ismereteinknek más fundamentumot kell találni.

A másik példa a Jókai-Magyarország. A könyv a regényvilág életrajzi lexikona, és a szereplőkön végrehajtott népszámlálás. Utóbbiból kiderül, mely társadalmi osztályokhoz tartoznak a szereplők, és mi jellemzi ezeket az osztályokat. De van még egy érdekessége ennek a tablónak – az, hogy kik hiányoznak róla. Ha avval a hipotézissel élünk, hogy Jókai az olvasóinak és nem az olvasóiról írt, akkor a Fábri Anna által kínált kép alapján leszűrve a tanulságot, van okunk azt mondani, hogy a nagy mesemondó – szociologizáló és egyben talán anakronisztikus szóhasználat – a középosztályi közönség számára alkotott.³⁷ Míg a realista szemléletben a „közelség” a mérce (a szépirodalmi szöveget annál jobb forrásnak tekinti, minél inkább megfeleltethető a hagyományos források adatközléseinek), addig a genialistában a „távolság” (a közönség a műkomplementere).

Ez egyébként Jókai Mór műveinek jubileumi kiadása utolsó kötetében található lista alapján igazolható is.³⁸ A megyei bontásban közölt listán közel 4200 előfizető szerepel. Az előfizető személyek kétötöde a Budapestet is tartalmazó „Pest Pilis-Solt” vármegyénél van felsorolva, miközben az itt élők az ország írni-olvasni tudó népességnek csak tizenkét százalékát adták, s még, ha csak a magyar anyanyelvű lakosságot vennők is figyelembe, akkor is felülképviselet lennének az ország szívében lakók Jókai előfizetőinek táborában. Az egészen kiugró gyakorisági értékért csakis Budapest hatása lehet felelős. Jó okunk van tehát azt gondolni, hogy a Jókai-életműre előfizetők között túlreprezentált a nagyvárosi elem. Ők a századfordulóhoz közeledő Magyarország egyetlen metropoliszának lakói. A foglalkozás (a díszkiadás szóhasználat szerint: állás) adataiból látszik, hogy a személyeknek betudható előfizetések kétharmada volt a korabeli

³³ FÁBRI, [2003]. 18.; 22.

³⁴ FÁBRI, [2003]. 21–22.

³⁵ TÓTH, 1988.

³⁶ FÁBRI, [2003]. 21. Furcsa módon e pozicionalitást használja ki a mai bestseller-marketing is, csak fordítva: azt sulykolja, hogy aki nem szerez magának az adott kiadványból, az kimarad valamiből, amiből a megjelenített közvélekedés szerint nem volna szabad kimaradni.

³⁷ FÁBRI, 1991. 127.; v.ö. HALMOS, 1994. 121.

³⁸ N. N., 1898. 191–230.

modern – egyben: a középosztályt alkotó – hivatások képviselője. A modern világ, a modern életviszonyok megtestesítői voltak azok, akik az irodalomfogyasztás modern formáin keresztül kerestek létértelmezést a maguk számára.

A fikcionalitás tényei – a könyvkiadás ökonómiája

Ideáltípusunkat azért lehet célszerű a szépirodalomhoz kötni, mert esély van arra, hogy a szépirodalmat sokan olvassák. Míg a természettudományos kísérletek esetében az a jó kísérlet, amelyik minden elvégzésekor ugyanarra az eredményre vezet, és ez független attól, hogy hányan tudnak a kísérletről, addig az olvasások esetében a tömeg számít. Ha egy művet sokan olvasnak, akkor sokan ismerik fordulatait, sokan deverbálizálják,³⁹ sokan idézik fordulatait, a mű referenciá lesz, közönségből – legalábbis elképzelt – közösséget teremt. Egy pillantást kell vetnünk tehát a mű és közönség közötti áthidalás ökonómiájára is.

Már a Kniggéről szóló példa során említettem, hogy a műveket jószágokként is szemlélhetjük. Ebben az esetben a művekkel kapcsolatban közgazdasági megfontolások is érvényesíthetők. A továbbiakban azt mutatom meg, hogy író és olvasó között nem csak hermeneutikai, hanem ökonómiai kapcsolat is van. Arra a helyzetre gondolok, amit Thienemann Tivadar a távoli közönség címkéje alatt, gazdasági alapját tekintve kiadói típusú könyvkiadásként ír le, s amit korszaként a magyar irodalom viszonyai között a 19. század közepét követő időre tesz.⁴⁰ Thienemann kétségkívül piacot ír le.⁴¹ A piacokkal kapcsolatosan – hasonlóan a történések posztulátumához, miszerint minden történet valaminek a története – tisztázni kell, minek a piacáról beszélünk. Ehhez tanácsos a marketing eszköztárához folyamodnunk. A standard kézikönyv szerint termék „mindaz, amit a piacon igények és szükségletek kielégítésére lehet használni”, kifejezetten hozzáteszi: a „piacon vitt termékek lehetnek például [...] eszmék”. A piacon ajánlandó terméknek használati értéke van, s ez az érték egymásra rakódó alkotóelemekből áll. Az alap az elemi haszon – például egy szállóvendégnek ez a nyugalom és az alvás. A harmadik szint az elvárt termék. A negyedik szint az emelt szintű termék, „ami a fogyasztó várakozásain túli vágyainak felel meg”. S végül még egy szempont: a „termék értékének növelése arra készíti a vállalatot, hogy vegye szemügyre a vásárló teljes fogyasztási rendszerét”.⁴² Alig van megváltoztatandó: a kiadói típusú piacon az elemi haszon a szórakoztatás, az olvasási igény kielégítése, az elvárt termék a könyv, Jókai Mór példáját véve ismét, a szerző neve az áruvédjegy, s a várakozásokon túli vágyak – talán nem tévedek – az a mitológia, amelynek katalógusát Fábri Anna elkészítette. Arra gondolok, hogy a „távoli közönség” tagjai közvetlen azonosulási lehetőséget kapnak,⁴³ amire az imént már utaltam is.

A termék körülhatárolása után nézzük meg, mik is voltak azok a gazdaságtörténeti folyamatok, amelyek a modern irodalmi piacot létrehozták. Egyik tanulmányában Németh G. Béla röviden összefoglalta a 19. század kettős technoló-

³⁹ LEDERER, 2008. 23–25.

⁴⁰ THIENEMANN, 223–249.; különösen: 230–233. V.ö. még: BRUNHUBER, 1925. 93–97.; TONELLI, 1924. 42–43.

⁴¹ Egyéb kísérlet az irodalom piackénti értelmezésére: FRISNYÁK, 1992.

⁴² KÖTLER, 2002. 476.; 477.

⁴³ A számtalan lehetséges hivatkozás közül egy kevésbé ismertre utalok, mely szerint a mítoszok hogy „rendkívül hatékonyak a társas motívumok életben tartása, v. er sítése terén” így szerepük „nem kevesellhet érzelmi síkon”, illetve nagy „a mai társadalom életében is”. Ha a mítoszokat tudatosítják és rendszeresítik, úgy „ideológia” formájában lépnek fel, sokszor még a művelt polgári elem körében is. Lásd DÉKÁNY, 1944.

giai változásának a nyomdaipart illető következményeit. (A kettős változás a fossziliákban eltárolt napfény szabadjárá engedése, a másik a – mobil gőzgép megváltoztatta térszerkezetben rentábilissá vált – folyamatos technológiák elterjedése).⁴⁴ Az „ötvenes évekkel kezdődő újabb iparosodási periódussal következett el a sajtó ama nagyüzemi, nagyvállalkozói, régiók fölötti korszaka, amely, mint mondani szokták, nagyhatalommal és a televízió széles kör elterjedéséig szinte egyeduralkodóvá tette a tömegtájékoztató és tömegközvélemény-alakítás területén”. „A rotációs elállítási elterjedésének gyorsaságát a távíró és telefon föltalálása és közhasznúvá válása, a vasúti szállítás sebessége és a postai kézbesítés szervezettsége, a betűismeret elterjedése és a vagyonosodás növekedése nemcsak siettette, de nélkülözhetetlenné tette. Ami viszont a papíripart ösztönözte olcsóbb anyagú, nagyobb tömeg gyorsabb eljárású gyártási folyamatok létrehozására. A századközép szorosabban vett hírlap- és folyóirat-termelése a századvégre tízszeresére, a papírmennyiség fölhasználása pedig tizenötszörösére emelkedett Nyugat-Európában és a szűkebben vett Közép-Európában. Nagy nyereséggel járt immár a sajtó, de nagy tőkét is igényelt, [...] egyre nagyobb méreteket öltött az üzleti koncentráció.”⁴⁵

Gondolatmenetünk szempontjából két tényező fontos: a sajtómédium piacán a kereslet megnőtt – kiterjedése csakúgy, mint sűrűsége. A szállítási költségének csökkenésével és sebességének nagyságrendi növekedésével a piac elérhetősége (a piacot igénybe venni tudók száma) a lineárisnál meredekebben nőtt.⁴⁶ A logisztikai feltételek változása meghatározta a kínálat növelésének módját is: a növekvő léptékhozadéku eljárások⁴⁷ – jellemzően azok a bizonyos folyamatos technológiák – kerültek előnybe. Ezek azonban – pontosan a méretek növelésének kényszere miatt – csak beruházások árán voltak megvalósíthatók. A beruházások kikényszerítik a rentabilitás figyelemmel kísérését, a rentabilitási kényszer pedig a beruházás által létrehozott javak piacának megkeresését. Itt vagyunk annál, amit Leopold Lajos „a termelt készletek uralmának” nevezett.

Ettől kezdve egy író piaci sikere csak ideig-óráig lehet a véletlen műve. A tartósan sikeres szerzők művei innentől alkalmasak az olvasóközönség, sőt – amint Jókainál láttuk – egy körülhatárolható társadalmi csoport habitusának feltérképezéséhez. A népszerű íróról ugyanakkor kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy – Thienemann Tivadar szavaival – „az olvasóknak fikatív és láthatatlan tömegéhez szól”, „akivel csak egy objektív médiumon, a kiadón át érintkeznek”. Eszerint „a nagy közönség képviselje” a „kiadó, mint gazdasági vállalkozó”. A kiadót „üzleti érdekei az olvasók nagy tömegeinek ügyvivőivé teszik”.⁴⁸ Ebben a szerepében a kiadó a „személytelen és névtelen olvasókból összetett közönség objektív exponense [...]”. Ez a közönség, maga egészében többet is [...], mást is jelent, mint amit egyes tagjainak összegzéséből ki lehetne számítani.” „A jó kiadó” „üzleti számításai kapcsolatokat keresnek az egyes olvasó ízlésén túlnövekvő irodalmi sikerrel és divattal”.⁴⁹ A kiadó – tehetjük Thienemann Tivadar gondolataihoz kiegészítésként – weberi értelemben viselkedik racionáli-

⁴⁴ A fosszilis energiahordozók jelentőségét lásd RÁCZ, 1996. A folyamatos technológiákra lásd CHANDLER, 1977. Chandler elgondolását ismerteti: HALMOS, 2003. A régebbi irodalomból: CSEHI, 1969. 149–166.

⁴⁵ NÉMETH G., 1985. 16–17. Hasonló összegzés: LIPTÁK, 2002. 44–45. Arra, hogy a technológiai változás milyen piacot alakított ki, Lakatos Éva tanulmányaiból szerezhetünk képet: LAKATOS, 1979.; LAKATOS, 1993. A terjesztés sajátosságait a 19. század közepére vonatkozóan kutatja: DEMMEL, 2004.

⁴⁶ FOKASZ – KOPPER – MARÓDI, 1997.

⁴⁷ Az üzemgazdaságtan növekvő léptékhozadékúnak tekint egy termelési eljárást, ha a termeléshez szükséges minden tényezőt egy egységgel megnövelve a kibocsátás több mint egy egységgel növekszik.

⁴⁸ A közgazdasági elmélet erre is kínál modellt: BUCHANAN, 1992.

⁴⁹ THIENEMANN, 229–230.

san, tehát függetlenül tényleges, esetleges motívumaitól, úgy, mintha valamilyen szerepnek felelne meg. A Protestáns etikában e szerep a hitelképes úriemberé,⁵⁰ emitt a médiumé. (Ez – vagyis egy szereppel mutatott azonosulásként értelmezett vezérlő szellem – a magyarázata a „genialista” címkének).

Evvel a gondolatmenettel törekedtem megmutatni, miként lehet a weberi „kulturális jelentéset” kézzelfoghatóvá tenni, és hogy nézetem szerint mennyiben elemezhető az irodalmi mű történeti forrásként, illetve hogy mire referáló kútfőnek tekinthető a szépirodalmi fikció. A továbbiakban erre alapozva bontok ki egy ideáltípust Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regényéből.

A Hagenström család

1875 januárjában elveszítette koronáját, sokkot kapott, elbukott és pár napra rá meghalt a világ talán – a tényleg éltektől és élőkötől eltekintve – legismertebb család címgéneke vezetője, Thomas Buddenbrook. Megteremtője ironikusan szemlélte hőstét: a korona fogkorona, a bukás egy szédülést követő arcra zuhanás, a következő napok a magatehetetlenség megélése, a halál kínokkal teli.⁵¹ Együttérzés és távolságtartás kettőssége – ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kereskedő polgárcsaládról szóló regény Thomas Mann „legolvasottabb és legkedveltebb könyve”,⁵² amelyik a legnagyobb elismerést hozta meg írójának,⁵³ de egyben kiadójának is.⁵⁴ „Ma a hatvanadik kiadásnál tartok” – nyilatkozta Halasi Fischer Ödönnek 1913-ban.⁵⁵ 1915-ig hetven kiadása jelent meg.⁵⁶ „Hogy mennyit kerestem vele? Nem sokat, körülbelül százezer márkát” – nyilatkozta Thomas Mann a Világ irodalmi estélyén, ugyancsak 1913-ban.⁵⁷

A Buddenbrook-business és a Buddenbrookok a business historyban

A mű hazánkban is jóval népszerűbb lett, mint megannyi hasonló témájú társa. Magyar nyelvű recepciója 1904-ben kezdődött – Neményi Erzsébet írt róla a Budapesti Naplóban.⁵⁸ Első pillantásra meglepő lehet, hogy először eredeti megjelenése után több, mint negyed századdal adták ki magyarul (utána 1945-ig még kétszer megjelent, utána pedig körülbelül tizennégy kiadásban). A magyar nyelvű befogadás késlekedése azonban nem azt jelenti, hogy a regényt hazánkban ne vették volna szinte azonnal észre. „A századforduló tájkán Magyarországon nagyszámú értelmiségi közvetlenül a német kiadáshoz nyúlt, azt olvasta. Így a korai regény első olvasói a századforduló németül tudó, liberálisan gondolkodó, polgárosodó és egyben a gyors, de megkésett magyar kapitalizálódás mély válságait önmagukon is tapasztaló rétegekbe kerültek ki.”⁵⁹ Például a Világ című újság – olvasóinak hízelegve –

⁵⁰ WEBER, 1982. 47.

⁵¹ MANN, 566–574. „Sehol sem éreztem annyira a naturalizmus és szimbolizmus szoros, belső összefüggését, mint Thomas Mann regényeiben” – KIRÁLY, 1921.

⁵² JENS, 1996.; MIDDEL, 1966. 66.

⁵³ Nobel-díj, 1929.

⁵⁴ LUDWIG, 1999. 43–45.

⁵⁵ GYÓRI – MÁDL, 1980. 40.

⁵⁶ MANN, 2000. 522.

⁵⁷ GYÓRI – MÁDL, 1980. 49.

⁵⁸ GYÓRI – MÁDL, 1980. 351.

⁵⁹ GYÓRI – MÁDL, 1980. 8.

úgy harangozta be a szerző 1913-as pesti látogatását, hogy „szenzációs estélye lesz a budapesti intelligens közönségnek”.⁶⁰

„Thomas Mann első magyar vendéglátói, első hívei jellegzetesen fejezik ki azt a milieut, amelyben a Buddenbrook-ház első szörnyű fogadtatásra, ennek a közönségnek a képviselői liberális nézeteikkel, magas műveltségükkel, polgári életformájukkal és a művészet iránti érzékenységükkel, részben önmaguk is dilettánszkodva, részben mecénásként rendszeresen érintkeztek az irodalom, a zene és más művészeti ágak kimagasló alkotóival.” Vajon mekkora is lehetett ez a közönség – erre vonatkozóan örülhetünk, ha legalább egy-két – mégoly túlzó vagy pontatlan – célzással rendelkezünk. Bródy Sándor szerint „Mann [...] egyik regénye, a Buddenbrooks Magyarországon is több példányban kelt el, mint tíz magyar regényíróé – összevéve.”⁶¹ A Világ felolvasóestjét ugyanakkor a Zeneakadémia kistermében tervezték megtartani.⁶²

Lehetek volna riválisai. Gustav Freytag a 19. század közepén közölte Tartozik és követel című regényét. Bár a német eredeti megjelenése után azonnal lefordították, az érdeklődés iránta csak az 1920-as években támadt föl újra, s azóta sem ismét.⁶³ Maxim Gorkij Artamonovokjának ismertsége, bár a Nyugat folytatásokban közölte, és szovjet irodalomként a második világháború után is több kiadásban megjelent, valószínűleg szintén nem haladja meg A Buddenbrook-házat.⁶⁴ Stanisław Reymont Az ígért földje című műve ugyan a Halhatatlan Könyvek sorozatban jelent meg a második világháború előtt, ám mindmáig először és utoljára. A közönség inkább a regény alapján készült filmet ismeri.⁶⁵ (A regény annyiban különbözik nemének többi darabjától, hogy ebben a családi elem kisebb szerepet játszik. A gyáralapításra társuló felek hangsúlyos jellemzője inkább a nemzeti-felekezeti hovatartozás.)

A hazai termést tekintve, Hatvany Lajos az Urak és embereket mint trilógiát nem tudta befejezni, s valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a könyv nem lett igazán ismert. A regény német változatát nem tekintem tárgyunkhoz tartozónak.⁶⁶ Figyelmen kívül hagyása mellett szól, hogy hazánkban nem vált ismertté. Ha föltételezzük, hogy a másodlagos könyvpiac kínálata a valamikori olvasási szokásokat tükrözi, akkor állításunkat alátámasztja az, hogy a hazai világhálós antikváriumok kínálatából a regény hiányzik, miközben Nyugat-Európában több példányát is kínálják.⁶⁷

A Buddenbrook-házat hosszú időn keresztül, sokan olvasták, s a számos nyelvre lefordított regény sok kultúrkörbe eljutott. Thomas Mann személy szerint nem tartotta kizártnak, hogy regénye viszonylag közvetlen módon hathatott a társadalomtudományokra. „Tulajdonítok némi fontosságot annak a megállapításnak, hogy a gondolatot, miszerint a modern-kapitalista pénzkereső ember, a burzsoá mint a hivatásbéli kötelesség aszkétikus eszméjének híve a protestáns etika, a puritanizmus és a kálvinizmus teremtménye, teljesen a magam erejéből, olvasmányok nélkül, közvetlen

⁶⁰ GYÓRI – MÁDL, 1980. 352.

⁶¹ GYÓRI – MÁDL, 1980. 8.; BRÓDY, 1980. 32.

⁶² GYÓRI – MÁDL, 1980. 352.

⁶³ Gustav Freytag: Soll und Haben. 1855. Magyarul: FREYTAG, 1856. és FREYTAG, 1921.; FREYTAG, 1928.

⁶⁴ GORKIJ, 1960.

⁶⁵ REYMONT, 1934. és REYMONT, 1937.

⁶⁶ HATVANY, 1929.

⁶⁷ 2008. március eleji állapot. Érdemes volna kideríteni, vajon milyen volt a német változat háttértörténete. A Bondy jr.-ről a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy „Thomas Mann első regényének alcímét parafrazeálja: 'Verfall meiner Familie.'” Valójában a regénynek nincs ilyen alcíme. A világhálós antikvár ajánlatok áttekintése alapján a példányok egy része Der Roman einer Kaufmannsfamilie címmel jelenhetett meg. V.ö. GYÓRI – MÁDL, 1980. 8.

megérzés útján ismertem fel, és csak utólag, nemrégiben vettem észre, hogy ezt ugyanakkor tudós gondolkodók is kigondolták és kimondták. Heidelbergben Max Weber, majd a nyomában Ernst Troeltsch értekeztek 'a protestáns etikáról és a kapitalizmus szelleméről I', és a végletekgi kiélezve található meg ez a gondolat Werner Sombart 1913-ban megjelent, *Der Bourgeois* című művében, amely a kapitalista vállalkozót a kereskedés és a polgár szintéziseként értelmezi. Hogy mennyire igazra van, kiderül abból a tényből, hogy én mint regényíró tizenkét évvel előbb már megformáltam az elméletet, amelyet fölállított: feltéve persze, hogy Thomas Buddenbrook alakja, a hipotézis elvegezés megsemmélyesítésére nem volt hatással Sombart gondolkodására."⁶⁸

A vállalkozástörténet ennél sokkal leegyszerűsítettebb formában „hasznosította” a művet. Egy elterjedt közvélekedés szerint a családi vállalkozások elveszítik a hajtóerejüket, ha nem a második, akkor természetesen a harmadik nemzedékben: 'fapapucsból fapapucsba három nemzedék alatt'. Bár a történészek maguk is megállapítják, hogy a Buddenbrook-ház inkább egy család, mint egy vállalkozás hanyatlásának története, fönntartják, hogy jól kiolvasható belőle, miszerint a külső megjelenés fontossá válása, a megjelenés a helyi polgárgyűlésben és a koravétség gyöngítőleg hatnak a harmadik nemzedékben.⁶⁹ Meglehetősen önkényes olvasat, de ez még mind semmi a Buddenbrook-effektusnak nevezett jelenség további diadalútjához képest. Egy magyar közíró szerint „a kapitalizmus egész fejlődéstörténetét – a kezdetektől a bukásig – három generáció sorsában lehetett nyomon követni. Az első a teremtők nemzedéke volt, a második a megtartóké, akik új értékkel már nem járultak hozzá, a harmadik pedig az elpocsékolóké”.⁷⁰ A szabad olvasás további példái: „A Thomas Mann-i Buddenbrook-effektus szerint a vállalkozók első generációja a vagyont megszerzi, az alapító atya. A második generáció képviselője a tanult és a vállalkozást csúcsra juttató polgár. A harmadik generáció tagjai között már a kifinomult dekadensek kerülnek többségbe, s csak legfeljebb csak a cég fenntartására képesek. A negyedik generáció pedig ingujjra vetkőzik, és minden kezdődik előlről.”⁷¹ Vagy: „Thomas Mann *A Buddenbrook ház* című könyvében az első és a második generáció gyűjtötte a pénzt; az első megalapozza a családi vagyont, a második fialtatja a pénzt, és a harmadik elveszti. A harmadik generáció elfordul a családi vállalkozástól. Azt hiszem, hogy ez nagyon tipikus jelenség, vagy legalább is sok esetben tipikus, a Hatvany család esetében mindenképpen; [...]”⁷²

A műalkotás szüzsévé, majd közhellyé alakulásának jóindulatú olvasatát a történész Péter Katalin foglalta össze: „Eredetileg az is közvetlenül megérthető szöveg volt. Aztán fokozatosan tágult körülötte az értelmezés köre. A megjelenése után azon vitatkoztak, személy szerint kiket mutatott be benne Thomas Mann, történhetek-e az események úgy, ahogyan leírta. Majd a szereplők sokasága, maga a család is típusává vált. Kezdetben csak a Hanza-városok patrícusait formázták, majd a német polgárságot. Végül nagyon hosszú idő és sokféle magyarázat után, az első kiadást követően egy emberöltővel, vagyis az 1980-as évekre kialakult a gazdaságtörténetben a 'Buddenbrook jelenség' fogalma.” A Budapesten tartott gazdaságtörténeti világkongresszusra a London School of Economics egyik tanára, Theo Barker külön munkaszekciót szervezett róla. „A fogalom használói pedig nem azt állítják, hogy a Buddenbrook háznál jobb családregegy nem született. És nem is feltétlenül fogadják el a benne közvetlenül

⁶⁸ MANN, 2000. 128–129.

⁶⁹ BARKER – LÉVY-LEBOYER, 1982. 10.

⁷⁰ KÖNCZÖL, 1997.

⁷¹ ZSIGMOND, 2001.

⁷² Győri László: Sokszínű magyar kapitalizmus. Beszélgetés. Gondolat-jel. 2004. december 28., kedd 18:26. Kossuth Rádió [<http://www.radio.hu/read/119432>]

leírt négygenerációs hanyatlás törvényszerűségét. Ehelyett a 'Buddenbrook-jelenség' a gazdasági folyamatokban rejlő emberi tényezőket jelenti, amit nem Thomas Mann fedezett fel, de az elemzésében vált közérthetővé."⁷³

A „Buddenbrook-effektus” még Péter Katalin jóindulatú olvasatában sem tölthet be ideáltipikus föladatokat. Bár köznyelvi megformált, de – hogy úgy fogalmazzak – közismertége már túlzott: a kifejezés jelentése nem hogy nem egyértelmű, hanem már szinte nincs is. A legfőbb ok azonban mégsem ez, hanem az, hogy a hanyatlás metahistorikus elem, Thomas Mann Vico-i történelemfelfogásának egyenes következménye. A figyelmes olvasó észre is veheti, hogy e tekintetben csak annyi a különbség a Buddenbrookok és a Hagenströmök között, hogy egy időben más-más fázisban vannak. A Buddenbrookok életében már megkezdődött a hanyatlás, amikor a Hagenströmök még a csúcson vannak, s a majdani hanyatlásnak csak jelei mutatkoznak.

A regény azonban más tekintetben még kínál ideáltípusnak valókat – pontosan a Hagenströmöket. A továbbiakban a regény címadóinak ellenpontját képező Hagenström családra fordítjuk figyelmünket. A Johann Buddenbrook cég családjának története a regénybeli 1875. évben véget ér. Bár tudjuk, hogy a szerző saját életidejéhez képest tizenöt évvel transzponálta a történetet, mégis: a Buddenbrookok sorsa kevésbé alkalmas arra, hogy a 19. és 20. század fordulójának családtörténeteire szolgáljon mérceként. Ellenlábasaiké, az elkerülhetetlen modernitást megtestesítő Hagenströmöké annál inkább. Történetük ugyan gyakran csak a Buddenbrookok történetének tükrében értelmezhető, mégis, ez a történet még a német sajátosságokat figyelembe véve is jó lehet arra, hogy a magyarországi családokat, ha és amennyiben lehet, hozzájuk mérjük.

A Hagenström-dinasztia

A Hagenströmök nem számítottak a törzsökös lübecki családok közé. A család regénybeli első nemzedékét Hinrich Hagenström (–1851), a Strunck & Hagenström külkereskedelmi cég belfelügyelője képviseli.⁷⁴ A regényből kihámozható utalások szerint Hinrich apjának jóval azelőtt kellett meghalnia, hogy fia Lübeckbe érkezett, sőt még azelőtt is, hogy legidősebb unokája, Hermann megszületett volna.⁷⁵ Hinrich családja az elbeszélésbeli említés pillanatához, 1838 májushoz képest nem sokkal korábban telepedett meg a városban.⁷⁶

Gondolkodásmódja az elbeszélő szerint „korlátlan, haladó szellem”, toleráns és elítélő volt, s ezt Hermann fiára is átörököltette.⁷⁷ A nagykereskedéssel foglalkozó Buddenbrook cég vezetői, idősebb és ifjabb Johann Buddenbrook (1765–1841, illetve 1798–1855) – egy számukra elúszott üzlet után, amelyet a Strunck & Hagenström halászott el előlük – úgy nyilatkoztak Hinrich személyéről, hogy az illető egy róka.⁷⁸ Szintén az öreg Johann Buddenbrook véleményeként (tehát még 1841 előtti kijelentésként) említetik az a bon mot, miszerint Hinrich számára „az ökör is megborjadzik”. Feltörekvők, mondta rájuk ifjabb Johann Buddenbrook. 1845-ben az akkor huszadik évében járó Thomas Buddenbrook

⁷³ PÉTER, 1998.

⁷⁴ MANN, 1972. 52.

⁷⁵ [Hermann] „dessen Großvater noch niemand und er selbst nicht gekannt hatte”: MANN, 1993. 409. Magyarul: MANN, 1972. 345. A továbbiakban kétes és nem szokványos szöveghelyeknél a német szöveget megadom, de a német kiadás oldalszámát nem.

⁷⁶ MANN, 1972. 52.

⁷⁷ MANN, 1972. 345.

(1825–1875) meglátása szerint „Strunck és Hagenström vezet az üzleti életben”, és úgy értékelte a helyzetet, hogy „a rátermettséget nem lehet elvitatni Hagenströméktől”, és hogy „valamiképp csak meg kell majd férnünk velük”. Antoine megvetette „ezt a népséget”, és ennek megfelelően élesen fogalmazott: „jöttment familia”, még a bátyja által elismert siker értékét is kétségbe vonta: „jól tudjuk azt is, miként csínálják. [...] Két könyökkel barátom, [...] és minden kulantéria és elkeltség nélkül.”⁷⁹

A Hagenström család nem tartozott a „társasághoz”, adott esetben a trave-münde-i fürdőközönséghez.⁸⁰ Jöttment famíliának tartották őket (például Antoine Buddenbrook), de Hinrich házassága miatt is társadalmilag „jóformán lehetetlen” alaknak számított.⁸¹ A „városi ügyekben nagy buzgalomnak és becsvágynak adta jelét”. De „bármily szorgalmas tagja lett légyen is különböző bizottságoknak, testületeknek, igazgató tanácsoknak és más efféléknek, nem volt különösen kedvelt személyiség”, aki mintha kereste volna az alkalmakat, „hogy ujjat húzzon a régi törzsköcs családok tagjaival, nézeteiket ravaszul elgáncsolja, a magáét ellenben keresztül szakolja, és magát náluk sokkal különbnek tüntesse föl”. A regényben a konzulként is emlegetett idősebb Johann Buddenbrook Hinrich Hagenström viselkedését úgy ítélte meg, hogy az illető „kellemetlen akadékoskodó”,⁸² aki valósággal pályázik az ő székére, „ahol tud, borsot” tör az ő orra alá, és hol a szegényügyi,⁸³ hol pedig a pénzügyi szakosztályban⁸⁴ provokál összetűzést vele. Az ifjabbik Johann Buddenbrook pedig megrögzött kötekedőnek⁸⁵ minősítette.

Felesége, Laura Semlinger frankfurti eredetű, „kétes származású”, de dúsgazdag. Elbeszélő szerint „rendkívül szép fekete hajú” hölgy volt, „aki a városban a legnagyobb briliáns fülbevalókat viselte”. Az asszony mint jelenség elfojtott indulatot váltott ki Antoine Buddenbrookból (1828–): „hogy is maradhatna el Sarah Semlinger”, mondta Tony 1844-ben vagy 1845-ben Travemündébe utazván, huszadik évében járó bátyjának, Thomas Buddenbrooknak. A húgával szemben atyai módon viselkedő Thomas értette a célzást, de fegyelmezettséget parancsolt: „Egyébként Laurának hívják, fiam, legyünk igazságosak.”⁸⁷ (Megjegyzendő, az önfegyelmezést Thomas Mann maga is gyakorolta. A regény előtanulmányaiában a szerző a Hagenströmök szerepét betöltő család helyére még egy Kohn nevezetű zsidó családot irányzott elő, és Laura Semlinger expressis verbis zsidó lett volna).⁸⁸

Laurának és Hinrichnek legalább három gyermeke született, Hermann, Moritz és Julchen. Ők az elbeszélésből kikövetkeztethetően még nem Lübeckben látták meg a napvilágot.⁸⁹ Hermann pár évvel volt idősebb, mint Julchen. Moritz beteges fiú volt, ezért magánúton végezte tanulmányait. Egy regénybeli epizód szerint Hermann viselkedési normái gyermekként eltértek a Buddenbrook családban megszokottaktól – illetlen ajánlatot tett Antoine Buddenbrooknak, uzsonnáját csókra akarta elcserélni. Maga az uzsonna is az ellenpontozás lehetőségét kínálja az elbeszélő számára: míg Antoine Buddenbrook otthon csokoládét

⁷⁸ MANN, 1972. 52.

⁷⁹ „Ohne jede Kulanz und Vornehmheit”. – MANN, 1972. 99–100.

⁸⁰ „Ich werde mich gar nicht um die Kurgesellschaft bekümmern [...] Das kenne ich zur Genüge...”

⁸¹ MANN, 1972. 345.

⁸² „aufdringlich mit seinen Schwierigkeiten”

⁸³ „Zentral-Armen-Deputation”

⁸⁴ „Finanz-Department”

⁸⁵ „oller Stänker”

⁸⁶ „dick”

⁸⁷ MANN, 1972. 99.

⁸⁸ MIDDEL, 1966. 54.

⁸⁹ Julchen Hagenström Antoine Buddenbrookkal közel egy idős, és Antoine Buddenbrook 1828-ban született, míg a Hagenström család csak az 1830-as évek közepén telepedett le Lübeckben.

ivott reggelire, de kenyeret vitt magával az iskolába, addig Hermann Hagenström citromzsemlet, amely egy mazsolát is tartalmazó tejes péksütemény, s a zsemleiben füstölt nyelvet és libamellet.⁹⁰ Julchen az uzsonnatörténetben kerítő szerepet játszott, illetve egy fa mögött megbújva leste a történeteket, hogy aztán bátyja oldalán beavatkozván összekarmolássza Antoine Buddenbrook arcát.

Moritz „ha gyöngé volt is a melle”, mégis „fényesen végezte el a középiskolát”, szokatlanul sikeresen végezte el tanulmányait, „mint jogtudós telepedett le” Lübeckben⁹¹ és a városi szenátorságig vitte.⁹² „Nyílt esz, ravasz, élcés, s t m vészhajlamú ember hírében állott, és hamarosan jelentékeny praxisra tett szert.” Ami küllemét illeti, az elbeszélő szerint „külséjében nem volt semmi semlingerés, de sárgás arca volt, és hegyes hibás fogsora”.⁹³ 1858-ban már több éve házas, olyannyira, hogy kislánya már elég nagy volt ahhoz, hogy „úgyszólván” Hermann Hagenström lányának jegyeseként tekintessék. Moritz felesége a hamburgi Puttfarken családból származott, „vajsárga hajú, fölöttébb egykedvű, nyilván angoloskodó, de szép, szabályos arcú” hölgy, „ugyanis Hagenström doktor széplélek-hírét tette volna kockára azzal, ha csúnya lányt vesz feleségül”.⁹⁴ Házasságából már említett fián kívül még három gyermeke született.

Moritz 1869-ben Lübeck városának Hugo Weinschenk tűzkárbiztosító-igazgató elleni eljárásában a vádat képviselte. A dolog jelentőségét értékelendő, szem előtt kell tartanunk, miszerint Thomas Buddenbrook szerint tudni lehet, hogy a városban – amely (ötvenezer lakosával) nem nagyváros – „minden a klikkrendszeren és személyi motívumokon fordul meg”, illetve úgy ítélte meg, hogy a város jogtudósai „kézzel-lábbal” fognak „kapalózni az ellen, hogy hasra essenek az idegen nagyság [ti. Breslauer, a Weinschenk által felfogadott berlini ügyvéd] előtt, és biztos, hogy a bíróság sokkal odaadóban hallgatja majd meg Hagenström doktor vádbeszédét”. Antoine Buddenbrook ellenszenvtől telve úgy fogalmazott, hogy Moritz „Hagenström kéjjel vette kezébe az ügyet”, illetve később ravasz rókának, ördögös államügyésznek minősítette Moritzot.⁹⁵ Az ügy lezárásaként az elbeszélő hozza tudomásunkra, hogy még „maga Hagenström ügyész is, aki tudvaleg leg széplélek volt, magánkörnyezetben úgy nyilatkozott, hogy Breslauer beszéde igazi élvezetet szerzett neki. De hiába volt a híres prókátor minden tehetsége, a város jogászai vállon veregettek, és a legnagyobb bonhomióval értésére adták, hogy nem hagyják magukat elkápráztatni”.⁹⁶

A 17 éves, fénylő fekete szemű Julchen 1845 nyarán August Möllendorpf menyasszonya lett. Antoine Buddenbrook felháborodással vette tudomásul, hogy evvel az aktussal a Hagenströmök „végleg a társasághoz fognak tartozni”.⁹⁷ Thomas Buddenbrook az eljegyzést „egész korrekt” üzletnek minősítette, amelyben „Julchenb l Möllendorfné lesz, August pedig csinos summához jut”. Az elbeszélő még 1858-ban, harminc éves korában is „izgága kis jószágnak” tartotta, bár fekete szemei már nem lehettek tökéletesek, hiszen lornyont viselt, és akinek gyémánt fülönlüggői majd akkorák voltak mint a szemei.⁹⁸

⁹⁰ MANN, 1972. 53.

⁹¹ MANN, 1972. 201.

⁹² MANN, 1972. 411.

⁹³ MANN, 1972. 201–202.

⁹⁴ MANN, 1972. 294.

⁹⁵ „durch die Hand ihres Bruders, dieses Katers, dieses Satans von Staatsanwalt”. MANN, 1972. 442.; 502.

⁹⁶ MANN, 465.

⁹⁷ Az eredetiben ez csak a travemündei fürdő-társaságra vonatkozik. Ez a társaság nem csak az ott üdülő lübecki patriciusokat, hanem hamburgi közönséget is jelentett.

⁹⁸ MANN, 293.

Hermann szőke volt. 1858-ban már „er sen házsnak indult, kit n en élt, és azt beszéltek, hogy kora reggel libamájpástétommal kezdi”. Ekkor vörhenyes „körszakállt viselt, és” – az elbeszélő fontosnak tartja megjegyezni, hogy „orra – az anyja orra – felt n en rányomódott a fels ajkára”.⁹⁹ 1861-ben, a szenátorválasztáskor, egy munkás azt mondta róla, hogy „az afféle telhetetlen papzsák, mán szuszogni se bír, olyan kövér”.¹⁰⁰ 1868-ban „nagydarab, kissé elhízott ember”.¹⁰¹ 1871-ben már oly „hallatlanul elhízott, hogy nemcsak az álla, hanem arcának egész alsó része dupla volt, amit a kis sz ke körszakáll rosszul takart el, s t még kopaszra nyírt koponyája is, a homlok és a szemöldök egyes mozdulataira, apró ráncokat vetett”. Nehezen „szuszogott a bajuszába; olykor egy-egy kiadós lélegzetvétel erejéig a száját kellett segítségül igénybe vennie. És ahogy ilyenkor a szája felnyílt, még mindig hallható volt az a diszkrét csámcsogó hang, ami általában keletkezett, hogy a nyelve lassanként vált le a szájadlásáról és a garatjáról.”¹⁰²

„Egyéniségének újszer és ezért vonzó alapvonása, az, ami t kiemelte és sokak szemében vezet szereppel ruházta fel, az lényének liberális és toleráns alapvonása volt. Ahogyan pénzt szerzett és költött, az a nagyvonalú könnyedség nagyon különbözött keresked polgártársainak szívós, türelmes, szigorúan hagyományos¹⁰³ életelvek vezetete munkásságától. Ez a férfiú a hagyomány és a kegyelet¹⁰⁴ gátló bilincsit l mentesen, a maga lábán állott, és idegenkedett minden maradiságtól.¹⁰⁵ Lakást nem az ócska, értelmetlen tépocsékolással épített patríciusházak közül választott magának, amelyeknek a rengeteg k pitvaraiban fehérre lakkozott galériák húzódtak körös-körül. Háza a Homok utcán – a F utca déli folytatásában – cicomátlan olajfestés homlokzatával, célszer térkihasználásával és gazdag, elegáns, kényelmes berendezésével, újszer volt, és ment minden merev stílustól.” A házban a Thomas Buddenbrookkal szemben elveszített 1861-es szenátorválasztás előtt „nagyobb estélyt adott, s erre az alkalomra a városi színház egyik énekesn jét is meghívta. Asztalbontás után a vendégei el tt – jelen volt többek között m vésztedkvel , széplek jogtudós öccse is – ezt a hölgyet énekellette, és fényesen honorálta. Nem az az ember volt, aki a városparlamentben kapható lett volna rá, hogy nagyobb összegeket szavazzon meg középkori m emlékek restaurálására és fenntartására. Ellenben tény, hogy volt a legeslegels az egész városban, aki lakását és irodáit gázzal világította.”¹⁰⁶ 1868-ban a pöppenradei birtokra adandó terményelőleg kapcsán Thomas Buddenbrook összehasonlította magát Hermann Hagenströmmel. Az „elfogulatlan cselekvés embere”, vélekedett róla. Hermann Hagenströmnél nem számított az üzlet személyes jellege, hűvösen, a megszokott formák között, a konjunktúrák kihasználásával intézte az ügyeket.¹⁰⁷ 1871-ben, Antoine Buddenbrook egyik kirohanására válaszolva Thomas Buddenbrook úgy jellemzi Hermannt, miszerint azt „gondolod talán, hogy Hagenström konzul mélyen találva érezné majd magát viselkedésed által? Nem, nagyon tévedsz, fiam. Se nem örülne, se nem haragudna miatta, hanem elcsodálkoznék, h vösen és közömbösen elcsodálkoznék. [...] A dolog úgy áll, hogy benne ugyanazokat az érzelmekeket tételezed fel magad iránt és irántunk, mint amelyeket te táplálsz vele szemben. Tévedés, Tony! ugyan csöppet sem gy löl téged. Miért is gy lölne? Senkit sem gy löl. nyakig ül a sikerben és a szerencsében, maga a der és jóindulat.” Az „utcán a legnagyobbán köszöntene téged, ha

⁹⁹ MANN, 293.

¹⁰⁰ MANN, 348.

¹⁰¹ MANN, 411.

¹⁰² MANN, 504.

¹⁰³ „streng übergeliefert”

¹⁰⁴ „Pietät”

¹⁰⁵ „Altmodische”

¹⁰⁶ in der Bürgerschaft

¹⁰⁷ MANN, 1972. 395.

egyetlenegyszer rá tudnád szánni magad, hogy ne olyan nagyon harciasan és gősen nézz a világba. Csodálkozik rajta, egy-két percig enyhe, gunyoros elképedést érez, de ettől ugyan nem zökken ki a sodrából egy férfi, akin soha senki nem talál kivétnevelőt.”¹⁰⁸

Thomas Buddenbrook is elismerte, hogy Hermann már fiatalon is „nagyon hasznavehető üzletben”. Apja halála után, 1851-ben, Hermann Hagenström vette át „a fényesen menő exportüzletet”.¹⁰⁹ 1861-ben az egyszerű munkások is úgy tudták, hogy Hermann Hagenström sokkal gazdagabb, mint Thomas Buddenbrook.¹¹⁰ 1871-ben megvette a Mérleg utcai Buddenbrook-házat, majd „azzal az ingeniózus lendülettel fogott a kihasználásához, amelyet már régóta, városszerte csodáltak nála”. Családjával beköltözött a főépületbe, „ahol mindent a régiben hagyott, nem szólva kisebb alkalmi tatarozásokról, és eltekintve néhány rögtöni korszerű újítástól, így például eltávolítottatta a csengettyűket, és az egész házban végig elektromos csengőket szerelt fel”. A „tisztos csúcstet és homlokzatot” „a 'Dominus providebit' alatt” ettől kezdve „Hermann Hagenström konzul neve volt olvasható”. Ekkor már azonban „a hátsó ház eltűnt a föld színéről és helyébe új emelkedett, tetszetős, könnyed építmény, melynek frontja a Péksáncra szolgált, tágas raktár- és bolti helyiségekkel”. A hátsó ház boltjait és kirakatait gyorsan és előnyösen adta bérbé.¹¹¹ Egy 1874-es vélekedés szerint (Gosch alkusz) „minden valamire való üzletet a Strunck és Hagenström tart a kezében”.¹¹²

A regénybeli Lübeck leggazdagabb kereskedőjének, az ötszörös milliomos Huneus fakereskedőnek és konzulnak a lányát vette feleségül. A feleség hozmánya kétmillió márka volt. Házassága által sógorsági viszonyba jutott a város egyik leggazdagabb családjának számító Huneusékkal és a törzsökös családok közé tartozó Möllendorpfékkal, ami nevét „egy sorba és egy rangba emelte az öt-hat vezető”¹¹³ családdal”. Házasságából öt gyermeke született. Fiai közül egy 1858-ban, egy másik 1860-ban, volt legalább egy lánya, Zerline, akit unokatestvérének, Bob Hagenströmnek szántak.

Hermann megszerezte a portugál konzuli címet,¹¹⁴ a szenátori tisztségért vívott küzdelemben veszített Thomas Buddenbrookkal szemben.

1871-ben, Buddenbrookéknál tett látogatása alkalmával „bokaig érő, vastag, nehéz” bundát viselt, „amely eláll nyitva volt, és sárgászöld, bolyhos, tartós angol téli öltöny látszott rajta, nagyvárosias alak volt, impozáns bőrzei típus”. Modora „szabad, fesztelen, kedélyes, világias” volt. Műveltségének jellegére az elbeszélő ironikusan utal: Hermann Goethe szállóigévé vált szavait kifordítva kiált föl, hogy „Tágasságot! Több tágasságot!”. Beszédmódja értékrendjét is tükrözi: mindent „effektíve” jellemez. A látogatás oka az volt, hogy Hermann vevőként jelentkezett, amikor fölmerült, hogy az 1835-ben megvett, rangot adó házat Thomas Buddenbrook eladja. Hermann szükségét érezte, hogy megindokolja szándékát. Méltatlankodva arra hivatkozott, hogy – még ha nehezen hihető is – az ő Homok utcai háza egyre szűkebb a famíliának. A családiasságot mint értéket pendítette meg, amikor azt hangsúlyozta, hogy nem a társaságról beszél, hanem csak a családi összejövetelekről, ami alkalmat adott arra, hogy fölemlítse az ő famíliáját, a lübecki patricius Huneusékat és Möllendorpfékat, illetve az értelmiség felé való kapcsolatot képviselő Moritz öccsének hozzátartozóit. Megértést várva póriás hasonlattal élt: „Meg fogják érteni”, „már effektíve úgy vagyunk, mint a heringek.”

¹⁰⁸ MANN, 1972. 502.

¹⁰⁹ MANN, 1972. 201.

¹¹⁰ MANN, 1972. 350.

¹¹¹ MANN, 1972. 510.

¹¹² MANN, 1972. 560.

¹¹³ „herrschenden”

¹¹⁴ MANN, 1972. 501.

Vagyoni helyzetét understatementtel fejezte ki: „van még, hála Istenek, annyicám, hogy segítsek a bajon”.¹¹⁵

Thomas Buddenbrook szerint világos, mi vitte rá Hagenström konzult a ház megvásárlásának gondolatára. Hagenströmék – vagy miként azt Thomas, szava- it Antoine Buddenbrookhoz intézve mondja: „ezek az emberek” – „fölkapaszkodtak, a család gyarapszik, sógorságba jutottak Möllendorffékkal, és pénz, tekintély dolgában a legels családokkal kerültek egy sorba. De hiányzik nekik valami, valami küls ség, ami- vel ez ideig fölényb l, el ítélet híján nem tör dtek. [...] A történelmi máz, hogy úgy mond- jam, a legitimitás. [...] Úgy látszik, most étvágyuk támadt rá, és általt szereznek ma- guknak bel le valamit, hogy elhurcolkodnak egy olyan házba, mint ez itt. [...] Meglásd, a konzul itt minden lehet t konzerválni fog, semmit át nem épít, még a 'Dominus provi- debit' táblát is ott hagyja a kapu fölött.”¹¹⁶

A Huneus-Hagenström vagyonnak nem volt szabad szétदारabolódnia.¹¹⁷ En- nek érdekében Zerline Hagenströmöt unokatestvérének, Bob Hagenströmnek szánták. A fiatalok 1871-ben már több éve jegyben jártak. Az elbeszélő által elej- tett információkat összerakva 15–16 éves korukban jegyezheték el őket egymás- sal, és 1873 tájékára, körülbelül húsz éves korukra tervezheték az esküvőt. Her- mann Hagenström Homok utcai házát az ifjú párnak szánta, és az esküvő alkalmával kívánt volna tágasabb szállás után nézni, a kínálózó alkalmat azonban nem szalaszthatta el.¹¹⁸

A Hagenström család történetének értelmezéséhez szükség lehet némi kül- sődleges, bár szintén a regényből származó információra.¹¹⁹ A Lübecket a külvi- lággal összekötő vasutat 1851-től építették meg. Tehát Hermann Hagenström akkor vette át a céget, amikor Lübeck kereskedelem-földrajzi helyzete alapvető- en megváltozott. Ezt természetesen észlelték és evvel számoltak mások is: Tho- mas Buddenbrook a borbélyának mondja el, hogy be kell lépni a vámszövetség- be. A vasúttal felértékelődött Lübeck kapcsolata hátországával, tengeri közvetítő kereskedelme pedig vesztett jelentőségéből.

Egy másik nem érdektelen, bár csak szórmentén említett ellenpont a regény- ben a majnai Frankfurt és a Hanza-város Lübeck. Kezdetben Majna-Frankfurt is, Lübeck is városállam. Frankfurt a regény alapján nemcsak egyszerűen „dúsgaz- dag”,¹²⁰ de Mammon városa is. A város nevérol német olvasónak – valószínűleg sokkal inkább, mint a magyarnak – eszébe ötlik, hogy e városból származtak el a Rothschildok, a brit trónt is elfoglaló hesseni választó pénzügyi partnerei.

A Hagenström cégbe az első injekció a Frankfurtból származó Laura Semlin- ger hozománya révén érkezik, ifjabb Johann Buddenbrook leánytestvére egy frankfurti bankárhoz megy férjhez (míg Lübeckben ez a foglalkozás nem is for- dul elő), Thomas Buddenbrook kiszolgáltató helyzetben van a frankfurti üzle- ti élet viszontagságaival szemben (1866-ban egy frankfurti nagykereskedő cég bukása miatt súlyos veszteséget szenved el), illetve ugyanó – az 1868-as pöp- penradei terményelőleg-ügylet kapcsán – azt mondja, hogy ilyen „üzletekr l f - képp Hessenb l hallottam, ahol a földbirtokosok nem csekély részét zsidók tartják a mar- kukban”,¹²¹ és tudnivaló, hogy Frankfurt – függetlenségének 1866-os elvesztése után – Hessen-Nassau része lett.

¹¹⁵ MANN, 1972. 504–505.

¹¹⁶ MANN, 1972. 503.

¹¹⁷ MANN, 1972. 294.

¹¹⁸ MANN, 1972. 506.

¹¹⁹ V. ö. JANNIDIS, 2000.

¹²⁰ MANN, 1972. 368.

¹²¹ MANN, 1972. 382.

Lübeck a regénybeli 19. század folyamán fejlődik, lakossága harminchétezer főről ötvenezerre nő, de a regény olvasóinak érzékelniük kellett a megjegyzésben rejlő iróniát – ebben a korban Berlin Európa egyik leggyorsabban fejlődő városa volt, és Frankfurt is jelentősen növekedett, tehát Lübeck növekedése csak az elmaradás mérsékléséhez volt elégséges. Lübeck a Német egységért folytatott küzdelmek során „bölcsen Poroszországgal tartott” és megőrizte városállami állapotát, míg Frankfurt az „Ausztriába vetett hitéért azzal lakolt, hogy megszereztesse a szabad város lenni”.¹²² Ez azonban a regénybeli lübeckiek nézőpontja, akik „nem minden elégtétel nélkül” tekintettek Frankfurtúra.

Bár meglehet, hogy a regény olvasói nosztalgiával gondoltak a valaha volt szuverenitásra, az egykor államként működő kisvárosra és annak kereskedő patriciátusának életére, de nagy valószínűséggel többségükben Bildungsbürgerként, műveltségük jogán polgárként éltek az éppen nagyon sikeres Német Birodalom valamelyik közigazgatásilag gleichschaltolt nagyvárosában.

A Hagenström család története az olvasók számára a Buddenbrookok történetének („egy család hanyatlása”) hátterét képezte. A Hagenströmök földadata a regény szerkezetében, hogy összekötő kapcsot teremtsenek a századfordulón már elmúlt világ és a századfordulón a világot jelentő milió között. Föl kell tételeznünk, hogy a Hagenström-történet megfelelt az olvasóközönség érzületeinek, hiszen a regény – terjesztéstörténete alapján, korának mércéje szerint – bestseller lett.

A család kapcsán az elbeszélő kezdetben két tényt tart fontosnak közölni. Az egyik, hogy a família kulturálisan nem folytonos, sem leszármazás, sem milió szerint. Az unoka nem ismerhette a nagyapját, illetve Hermann nemzedékének kis gyermekként kellett Lübeckbe kerülnie. A másik fontos tény nem kulturális, hanem szó szerint származási, ha tetszik, faji. Az elbeszélő a tényt ugyan nem kimondva, de olvasója előzetes képzetét kiaknázva Hinrich Hagenström feleségét, Laurát zsidó származásúként mutatja be – családneve Semlinger, haja vastag fekete, fia tőle örökölte felső ajkára lapuló orrát, lánya hozzá hasonlóan viselt feltűnő méretű ékszereket. A külsődleges jegyek azonosítását Thomas Mann azonban nem az elbeszélővel, hanem Antoine Buddenbrookkal végeztette el, aki Laura Hagenströmet, őtestamentumi nevet használva, Sarah Semlingernek nevezte át. Ettől kezdve a történet kétféleképpen olvasható: egyrészt egy hagyománytalan-ság történeteként, másrészt egy származási értelemben vegyes házasság következményeinek történeteként. Ha tetszik, Thomas Mann már a Max Weber által csak pár évvel később megfogalmazott kettősséget – kisebbségi helyzet vagy felekezeti szellem – veti föl.

(Kitérőként érdemes megjegyezni, hogy Thomas Mann szellemi fölénye nem abban rejlik, hogy pár évvel a tudósok előtt ráérezett egy fontos kérdésre, hanem abban, hogy érzékeltetni tudta azokat az etikai következményeket, amelyek, hogy úgy fogalmazzunk, a történelemhez fűződő viszony megítéléséből fakadnak. A történelem adott esetben a Buddenbrookok és a Hagenströmök egymással kölcsönható sorsa. A viszony megítélésének pedig két sarkított lehetősége kínálkozik. Az egyik szemléleti lehetőség a gyakorlatias-önközpontú – a másik felet adott esetben akár ellenségnek tekintő. Ezt a változatot szerepe szerint Antoine Buddenbrook vallja. Antoine Buddenbrook szemében a dolgok egy nagy, sátáni összeesküvéssé álltak össze, amelyet Tony – veje, Hugo Weinschenk elítéltetése kapcsán – meg is fogalmazott. A másik a fölülelemelkedő-értelmező szemléleti pólus. Thomas Buddenbrook, aki intellektuális fegyelmezettséggel értelmezi Hagenströméket. Ez az olvasat kellő távolságot tart, ugyanakkor, és ezt Antoine

¹²² MANN, 1972. 368.

Buddenbrook – és más ügyek kapcsán maga Thomas szintén – meg is fogalmazza, akaratvesztéshez, önföladáshoz vezet.)

Ha mindennek tudatában vagyunk, jelszavunk lehet, hogy: „a dolog így történhetett, mert több regényben olvastam ilyesmit”,¹²³ s nincs más hátra, mint mérceként szolgáló ideáltípus megalkotásának igényével összefoglalni a Hagenströmök történetét. A következőket kell kiemelnünk:

1. Hinrich Hagenström kellő vagyon birtokában, kellő tehetséggel, közéleti téren befolyással, de szociális páriaként kezdte lübecki pályafutását. Üzleti tevékenységét nem kötötték a hagyományok, és a világban a 19. század közepére mindenki számára nyilvánvalóvá lett nagy fordulat is szerepet játszott abban, hogy felfogása sikeresnek bizonyuljon.

2. A sikert nem csak elérni kellett, tartóssá is kellett tenni. Ennek módja a gyermekek megfelelő irányítása volt. Sikertült az üzletet az egyik gyermekére rábízni, sikertült a másikat az üzlettől függetleníteni, lányát pedig megfelelően kiházásítani. Az immáron nemzedéken túlnyúló siker tette lehetővé, hogy gyermekei társaságilag is integrálódhassanak.

3. Az integráció egyrészt házasságokon keresztül valósult meg. A három gyermek három lehetséges utat mutat meg. Hermann üzleti tehetsége és sikere elegendő kellett legyen ahhoz, a város leggazdagabb kereskedője eltekintsen a helyi társaság elvárásaitól, és a fiúhoz adja lányát. Az értelmiségivé lett Moritz apja példáját követve a városon kívülről nősült. Julchen számára, miként már korábban említettett, hozománya hozott rangot.

4. Az integráció másik terepe a közhatalmi pozíciók megszerzése. Ebben Hermann Hagenström nem ért célba, a szenátorságért folytatott küzdelemben veszített Thomas Buddenbrookkal szemben. E tekintetben testvére, Moritz – bár a lépték természetesen más – sikeresebb volt, ügyvédi praxisa mellett a város ügyésze is lett.

5. A beilleszkedés következő lépcsőfoka a hagyomány megszerzése, mondhatni, az asszimiláció. Ezt Hermann Hagenström az 1682-ben épült Mérleg utcai – eredetileg Ratenkamp – ház megvásárlásával valósította meg. A hagyomány megszerzése egyben a hanyatlás sikere is: a hagyomány a vesztesek hagyománya, Hermann Hagenström csak ezt a hagyományt tudja megszerezni. Az új módon gazdálkodó a régi város hagyományaihoz igazodik.

6. A siker a következő nemzedékben vált szociáldarwinista értelemben dominanciává. Míg Hinrich Hagenströmnek összesen legalább kilenc unokája lett, addig az idősebb Johann Buddenbrooknak összesen egy felnőtt unokáját és egy dédunokáját hozza az elbeszélő tudomásunkra. Thomas Mann Vico-i, ciklikus történetfölfogásának megfelelően azonban a sikerei csúcán álló Hagenströmök életében is jelzi a hanyatlás esélyét, amit – nézetem szerint – a demográfiai bezárulás, az unokatestvérek házassága fejez ki.

Felhasznált irodalom

ARISZTOTELÉSZ

1993 ARISZTOTELÉSZ: Poétika. Ford: Sarkady János. Budapest, Európa – Magyar Helikon, 1974. (Populart)
[<http://mek.oszk.hu/04100/04198/04198.pdf>] 2008. december 14.

¹²³ HANKISS, 1934a. 18.

BARKER – LÉVY-LEBOYER

1982 BARKER, T.C. – LÉVY-LEBOYER, M.: An Inquiry into the Buddenbrooks Effect in Europe. In: From Family Firm to Professional Management. Structure and Performance of Business Enterprise. Ed.: HANNAH, L. Budapest, Akadémiai, 1982. 10–25.

BARTÓK

1996 BARTÓK István: A társadalmi rétegződés tükröződése a 17. századi magyar irodalmi gondolkodásban. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor. Budapest, Universitas, 1996. (Historia Litteraria, 2.) 19–29.

BRÓDY

1984 BRÓDY Sándor: Egy könyvről. In: Thomas Mann és Magyarország. Szerk.: GYÓRI Judit – MÁDL Antal. Budapest. Gondolat, 1980. [1913].

BRUNHUBER

1925 BRUNHUBER, Robert: Die Technik des Zeitungswesens. [1907]. In: Német Közgazdasági Olvasókönyv. Szemelvények német közgazdasági írók műveiből. Szerk.: PUKÁNSZKY Béla. Pécs, Danubia, 1925. 93–97.

BUCHANAN

1992 BUCHANAN, James M.: Egyéni választás magán-, ügynöki és kollektív döntésekben. In: Uő.: Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok. Ford.: Szegő András. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1992. 272–283.

CHANDLER

1977 CHANDLER, Alfred D. Jr.: The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business. Cambridge/MA – London, Belknap, 1977.

CSEHI

1969 CSEHI Gyula: Klio és Kalliope, vagy a történelem és az irodalom határaitól. Bukarest, Irodalmi, 1969.

CSONTOS

1999 CSONTOS László: A társadalmi munkamegosztásról, 1986. Előszó a magyar kiadáshoz. In: Uő.: Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás. Budapest, Osiris, 1999. 19–25.

DÉKÁNY

1944 DÉKÁNY István: Szociológiai műszótár. Budapest, Pantheon, 1944. (Budapesti Egyetem Társadalomtudományi Intézet Közleményei, 1.)

DEMMEI

2004 DEMMEI József: Egy előfizetési lista rejtélyei. A Losonczi Phönix című almanach trencsényi közönségének szerepe a megye kulturális, politikai és társadalmi életében. In: Sic Itur ad Astra, 16. (2004) 4. sz. 59–121.

DÉZSI

1987 DÉZSI Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. In: A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk.: BARTONIEK Emma. Budapest, Könyvtérképező és Könyvtárellátó Vállalat, 1987. (Tudománytár) 269–434. [reprint, 1927]

E. CSORBA

2006 A Pet fi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. Szerk.: E. CSORBA Csilla. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006.

FÁBRI

1991 FÁBRI Anna: Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben. Budapest, Skiz, 1991.

FÁBRI

- 2003 FÁBRI Anna: A rendi társadalom „rejtett dimenziói” In: Polgárosodás és irodalom. Szerk.: ALEXA Károly. Budapest, Természet és Társadalombarát Fejlődésért Köz-alapítvány Kölcsey Intézete, 2003. (Kölcsey Füzetek, 3.) 17–37.

FOKASZ – KOPPER – MARÓDI

- 1997 FOKASZ Nikosz – KOPPER Ákos – MARÓDI Máté: Az európai nemzeti és regionális vasúthálózatok fraktáljellegéről. In: Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban. Szerk.: FOKASZ Nikosz. Budapest, Replika Kör, 1997. (Replika könyvek) 257–268.

FRANCASTEL

- 1972 FRANCASTEL, Pierre: M vészlet és társadalom. Válogatott tanulmányok. Ford.: Lontay László – Nagy Géza. Budapest, Gondolat, 1972.

FREYTAG

- 1856 FREYTAG, Gustav: Kalmár és báró. 1–7. Pest, Heckenast Gusztáv, 1856.
1921 FREYTAG, Gustav: Üzlet és becsület. Budapest, Szent István Társulat, 1921
1928 FREYTAG, Gustav: Tartozik és követel. Budapest, Nova Irodalmi Intézet, 1928.

FRISNYÁK

- 1992 FRISNYÁK Zsuzsa: Az „Erdély-üzlet” irodalom működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépművés Céh. In: Századok, 126. (1992) 1. sz. 173–201.

GORKIJ

- 1960 GORKIJ, Maxim: Az Artamanovok. Ford.: Gellért Hugó. Budapest, Európa, 1960. [1925].

GYÓRI – MÁDL

- 1980 Thomas Mann és Magyarország. Szerk.: GYÓRI Judit – MÁDL Antal. Budapest. Gondolat, 1980.

HAHN

- 1985 HAHN István: Álomfejtés és társadalmi valóság. Artemidorus Daldianus mint társadalomtörténeti forrás. Budapest, Akadémiai, 1985.

HALMOS

- 1994 HALMOS Károly: Magyarországi polgárosodás. Az 1989–93 közötti irodalom áttekintése. In: Aetas, 9. (1994) 3. sz. 95–154.
2003 HALMOS Károly: „A nagyvállalkozás történeti elmélete.” A. D. Chandler Jr. három munkája. In: Korall, (2003) 14. 117–134.
2006 HALMOS Károly: Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan. In: Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából. Szerk.: STEINERT Ágota. Budapest, Kortárs, 2006. 399–408.

HANKISS

- 1934a HANKISS János: Irodalomszemlélet. H.n., Nagy Károly és Társai, 1934. (Új írók, 9.)
1934b HANKISS János: Az olvasó halhatatlansága. In: Napkelet, 12. (1934) 20. sz. 466–469.

HATVANY

- 1929 HATVANY, Ludwig: Bondy jr. Ein Roman. DMV, München 1929.

HAUSER

- 1969 HAUSER Arnold: A m vészlet és irodalom társadalomtörténete. 1–2. kötet. Budapest, Gondolat, 1969.

IMHOF

- 1992 IMHOF, Arthur E.: Elveszített világok. Hogyan gy rtek le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen. Ford.: Gellériné Lázár Márta. Budapest, Akadémiai, 1992. (Hermész könyvek)

JANNIDIS

- 2000 JANNIDIS, Fotis: Literarisches Wissen und Cultural Studies. In: Nach der Sozialgeschichte. Konzepte für eine Literaturwissenschaft zwischen Historischer Anthropologie, Kulturgeschichte und Medientheorie. Hrsg.: HUBER, M. – LAUER, G. Tübingen, Max Niemeyer, 2000. 335–357.

JENS

- 1996 Kindlers Neues Literaturlexikon. Band 11. Hrsg: JENS, Walter. Kindler Verlag, München, 1996. [<http://www.dhm.de/lemo/html/kaiserreich/kunst/buddenbrooks/index.html>] 2008. december 14.

KERESZTURY

- 1931 KERESZTURY Dezső: Az új magyar irodalom útjai. In: Magyar Szemle, 13. (1931) 3. sz. 222–234.

KIRÁLY

- 1921 KIRÁLY György: Thomas Mann: A Buddenbrook ház. In Nyugat, 14. (1921) 11. sz. 843–844. [http://epa.oszk.hu/00000/00022/index_abc_sz.htm] 2008. december 14.

KOMLÓS

- é. n. KOMLÓS Aladár: Irodalmunk társadalmi háttere. Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é.n. (Új Könyvtár, 16.)

KOZOCSA

- 1935 KOZOCSA Sándor: Korunk társadalomszemlélete regényirodalmunkban. In: Napkelet, 13.(1935) 88–92.

KÓSA

- 2003 KÓSA László: „Nemzetes uraimék”. Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere. In: Uő.: Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és m - vel déstörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris, 320–339. (Osiris könyvtár. Néprajz, antropológia)

KOTLER

- 2002 KOTLER, Philip: Marketing menedzsment. Ford.: Fiers Péter et al. Budapest, KJK Kerszöv, 2002.

KÖNCZÖL

- 1997 KÖNCZÖL Csaba: A Dallas-jelenség. In: Eszmelet, 9. (1997) 35. sz. [<http://www.freeweb.hu/eszmelet/35/dallas35.html>] 2008. december 14.

KÖVÉR

- 2002 KÖVÉR György: Bujálkodástól a nymphomaniáig. Freystädtler Flóra történetei. In: Uő.: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest, Új Mandátum, 2002. 113–131.

LAKATOS

- 1979 LAKATOS Éva: Lapkiadás mint üzlet. (Egy bibliográfiai feltárás tapasztalatai). In: Magyar Könyvszemle, 95 (1979) 2. sz. 140–163.
1993 LAKATOS Éva: Lapkiadás mint üzlet. II. In: Magyar Könyvszemle, 109. (1993) 2. sz. 178–191.

LEDERER

2008 LEDERER, Marianne: A fordítás ma. Budapest, Equinter, 2008.

LIPTÁK

2002 LIPTÁK Dorottya: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága, Budapest, L'Harmattan, 2002. (A múlt ösvényén) 44–45.

LŐRINCZY

2005 LŐRINCZY Huba: Cenzúra és öncenzúra. Az Egy polgár vallomásai eredeti és megcsonkított szövegéről. In: M hely, 28 (2005) 3. sz. 37–45.

LÖWENTHAL

1973 LÖWENTHAL, Leo: Irodalom és társadalom. A könyv a tömegkultúrában. Ford.: Kárpáti Zoltán. Budapest, Gondolat, 1973.

LUDWIG

1999 LUDWIG, Johannes: Medienunternehmer zwischen Kunst und Kommerz. In: Geschäft mit Wort und Meinung. Medienunternehmer seit dem 18. Jahrhundert. Bündinger Forschungen zur Sozialgeschichte 1996 und 1997. Hrsg.: SCHULZ, Günther. München, Harald Boldt im R. Oldenbourg Verlag, 1999. (Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit, 22.) 23–56.

MANN

1972 MANN, Thomas: A Buddenbrook ház. Ford.: Lányi Viktor. Budapest, Európa, 1972.

1993 MANN, Thomas: Buddenbrooks. Verfall einer Familie. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1993. [1901].

2000 MANN, Thomas: Egy apolitikus ember elmékedése. Ford.: Györffy Miklós – Majtényi Zoltán. Budapest, Helikon, 2000. [1918].

MIDDEL

1966 MIDDEL, Eike: Thomas Mann. Versuch einer Einführung in Leben und Werk. Leipzig, Philipp Reclam jun., 1966. (Reclams Universal-Bibliothek, 268.)

N. N.

1898 N. N.: A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Az el fizet k névsorával és a száz kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint Jókai összes írásainak bibliográfiájával. Budapest, Révai Testvérek, 1898. (Jókai Mór összes m vei, 100.)

NAGY

1935 NAGY Miklós: Három író társadalomszemlélete. In: Magyar Kultúra, 44. (1935) 2. sz. 409–414.

NÉMETH G.

1985 NÉMETH G. Béla: A kiegyezés kori polgárosodás és a liberális sajtó kétarcúsága. In: Magyar Tudomány, 92. (1985) 1. sz. 15–25.

PÉTER

1998 PÉTER Katalin: Az átányiak, a néprajz és a Buddenbrook-jelenség. [Fél Edit – Hoffer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Recenzió.] In: BUKSz, 10. (1998) 3. sz. 321–326.

RÁCZ

1996 RÁCZ Lajos: A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. In: A Kárpát medence történeti földrajza. Szerk.: FRISNYÁK Sándor. Nyíregyháza, Besenyei György Tanárképző Főiskola, 1996. 31–48.

REYMONT

- 1934 REYMONT, Władysław Stanisław: Az ígélet földje. 1. kötet. Ford.: Mészáros István – Havas József. Budapest, Dante, 1934. [1899]
- 1937 REYMONT, Władysław Stanisław: Az ígélet földje. 2. kötet. Ford.: Mészáros István – Havas József. Budapest, Dante 1937. [1899].

ROCKWELL

- 1980 ROCKWELL, Joan: A valóság a regényben. Az irodalom felhasználása a társadalom módszeres tanulmányozásában. Ford.: Szabó Mária. Budapest, Gondolat, 1980.

SZILÁGYI

- 1998 SZILÁGYI Miklós: A Puszták népe társadalomnéprajzi nézőpontból. In: Új Dunatáj, 3. (1998). 4. sz. 37-45.

SZILÁGYI

- 2007 SZILÁGYI Márton: Határpontok. Budapest, Ráció, 2007.
- 2008 SZILÁGYI Márton: A Fogságom naplója mint szöveg és mint forrás. In: Korunk, 19. (2008) 5. sz. 97-104.

TAMÁS

- 1995 TAMÁS Attila: Farkas Gyula irodalomtörténet-író munkásságáról – különös tekintettel a benne érvényesülő regionalizmusra. In: Irodalomtörténet, 76. (1995) 1. sz. 120-132.

THIENEMANN

- 1931 THIENEMANN Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs, Danubia, 1931. (Minerva Könyvtár, 25.)

TONELLI

- 1924 TONELLI Sándor: Művészet és közgazdaság. In: Társadalomtudomány, 4. (1924) 4-5. sz. 35-44.

TÓTH

- 1988 TÓTH Margit: Zsákbamacska. (A pozicionális verseny). In: Racionális választások – irracionális következtetések. Szerk.: GÁL Róbert Iván. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, 1988. 107-130. (Kézirat)

TÖRÖK

- 1943 TÖRÖK Pál: Jókai-regény mint történeti forrás. In: Protestáns Szemle, 52. (1943) 4. sz. 202-206.

VÖRÖS

- 1990 VÖRÖS Károly: Mackó úr a millennium magyar világában. In: História, 12. (1990) 1 sz. 12-14.

WEBER

- 1982 WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Ford.: Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1982. (Társadalomtudományi könyvtár)
- 2005 WEBER, Max: Az ideáltípusról. Ford.: Csontos László. In: A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások. Szerk.: BERTALAN László. Budapest, Helikon, 2005. (Bertalan László társadalomtudományi könyvtár) 59-109.

ZSIGMOND

- 2001 ZSIGMOND Anna: Amit az EU-ról tudni kell, de tanítani nehéz. In: Új Pedagógiai Szemle, 5. (2001) 1. sz. [<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-01-eu-zsigmond-amit>] 2008. december 14.